

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai*

A 17–18. századi egyházi irodalom feltárásának egyik bevált módszere a terjedelmes forrásanyag kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok szerint részekre bontott vizsgálata. Az egyházi irodalom átfogó területéhez tartozó kiadványoknak ebben az időszakban állandó részét alkotják a grafikai illusztrációk, amelyek feltárását érdemes párhuzamosan végezni a különböző szövegek és műfajok elemzésével. Ez a módszer magyar vonatkozásban nem elhanyagolható eredményeket hozott például a zarándokhelyekhez kapcsolódó kiadványtípusok és az ezekben található kisgrafikai ábrázolások esetében. Ugyanakkor e munka során világossá vált az is, hogy az ilyen jellegű kiadványok grafikai anyagát érintő átfogó következtetések megfogalmazására majd csak a kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok illusztrációinak minél teljesebb áttekintése után nyílik lehetőség.

Ebben a tanulmányban a barokk kori vallásosság laikus szervezeti formáihoz, a különböző vallásos társulatokhoz kapcsolódó nyomtatott források – nagyrészt szerény kvalitású, esztétikai, stílustörténeti fogalmakkal nehezen megragadható – illusztrációs anyagát elemezzük. A forrásanyagnak ez a használati szempontok alapján történő körülhatárolása azt eredményezi, hogy több, tartalmilag egymással szorosan, összefüggő, a megjelenési formát és funkciót tekintve azonban jelentősen eltérő kiadványtípust kell számba venni. Ebből fakad, hogy az illusztrációs anyag is heterogén jellegű, s szoros kapcsolatot mutat más kiadványcsoportok, tartalmi egységek grafikai anyagával és az egyéb képzőművészeti műfajokkal. Másfelől ezek az ábrázolások – azon túl, hogy elsőrendű források a társulatok életére, működésére – keresztmetszetszerűen, mintegy kicsiben tükrözik a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi nyomtatott egyházi irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Ez a képanyag paradigma értékű az illusztrációs grafika más területeire, s egyben példatára annak, mi és hogyan jutott el a magas művészetből a legszélesebb rétegekhez. Számításba kell venni azt is, hogy az illusztrációk a társulatokkal kapcsolatos egyéb képzőművészeti megnyilvánulások között a külső hatás, a reprezentativitás szem-

* Előadásként elhangzott *A magyarországi barokk művészet és kultúra kérdéseiről* Sárospatakon a Rákóczi-várban 1988. június 9–11. között rendezett kollokviumon. A tanulmány német nyelvű változata részben eltérő képanyaggal megjelent: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (52.) 1989. 353–372.

pontjából nem a legfontosabbak, s az őket tartalmazó kiadványtípusokkal együtt elsősorban a társulatok saját használatára, a tagok áhítatának elmélyítésére szolgáltak. A következtetések érvényességi körét jelzi, hogy itt csupán egy kisebb tartalmi együttes és néhány összetartozó kiadványtípus grafikai vizsgálatának első eredményire támaszkodhatunk.

Történeti összefüggések

Az 1563-tól az 1780-as évekig terjedő időszakban a történeti Magyarország területén mintegy 1300 vallásos társulatot vettünk számba.¹ A nyomtatott források feltárása során összesen mintegy hatszáz társulati kiadványt azonosítottunk. Ezek a nyomtatványok a társulatok egy bizonyos anyagi színvonalat és szervezettségi fokot elért, viszonylag szűk csoportjára jellemzők: a nyomtatott kiadvánnyal rendelkező társulatok száma az összes ismert laikus vallási szervezetnek kb. a 10 százalékát teszi ki. A nyomtatványok túlnyomó többségét a helyi társulatokhoz kapcsolódó, kisebb részét az egyházmegyei és rendi szervezésű, a helyhez nem köthető és a különféle egyéb Mária társulatok kiadványai alkotják.² A hatszáz kiadványnak mintegy a 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulattípus között oszlik meg. Ez az eddig ismert összes társulatnak valamivel kevesebb, mint 5 százaléka.³

Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok nagyobb része az ország fontosabb városi településein, egyházi központjaiban, jelentős rendi és főpapi támogatással működött, kisebb része a kisebb városi vagy falusi településekhez kapcsolódott, illetve egyházmegyei vagy országos hatókörű volt. Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok száma alapján a települések közül Buda, Pozsony és Nagyszombat emelkedik ki. Az illusztrált kiadványok számát tekintve a társulatok között első helyen áll a budai szentháromság és a pozsonyi szentháromság skapuláréja, valamint a zágrábi gyümölcscsoltó boldogasszony társulat, az egyéb típusok közül pedig a kordás és a Mária társulatokhoz kapcsolódik a legtöbb ilyen kiadvány. Ezenkívül egynél több illusztrált nyomtatvány jelent meg például az egi Mária látogatása, a zágrábi haldokló Krisztus, a kluknoi Szt. Anna, a pozsonyi Mária szíve és a Szt. István király társulattal, valamint a ferences harmadrenddel és a skapularé társulatokkal összefüggésben.

A társulati kiadványok tartalmukat, megjelenési formájukat és funkciójukat tekintve négy csoportra oszthatók, s az egyes kiadványtípusok között is több

¹ TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *A barokk kori Magyarország vallásos társulatainak katalógusa*. (Kézirat) Bp. 1987.

² TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*. = Néprajzi Látóhatár (1.) 1992. 3–4. 8–36., KNAPP É.: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. = Magyar Könyvszemle (109.) 1993. 3–36.

³ A vizsgálatba nem vontuk be azoknak a kiadványoknak az illusztrációit, amelyek magyar vonatkozásúak ugyan, de külföldi társulatokhoz kapcsolódnak.

átmeneti megoldás található. Az első típusba az ívrét alakú vagy kisebb, füzetszerű ún. felvételi lapok tartoznak, amelyek elsődleges funkciója a társulatba lépés jogi aktusának tanúsítása.⁴ Ezeknek mintegy a kétharmada illusztrációval együtt jelent meg. A második típust a társulati kézikönyvek alkotják, itt az illusztrált nyomtatványok aránya 30 százalék körül mozog. A harmadik csoportba a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyveket és a társulatokhoz kapcsolódó egyéb áhítati műveket soroltuk, ahol az illusztrált kiadványok aránya mintegy 10 százalék. Végül a negyedik csoportot a társulati élet különböző eseményeivel összefüggő alkalmi nyomtatványok (pl. halotti katalógusok, prédikációk) alkotják, ahol csak kivételesen találkozunk illusztrációkkal. Az illusztrált kiadványoknak mintegy kétharmadát a társulati könyvek teszik ki, a fennmaradó egyharmadon a felvételi lapok némi túlsúlyától eltekintve a másik három kiadványtípus csaknem egyenlő arányban osztozik. Az illusztrált kiadványok aránya egy kiadványtípuson belül, valamint a különböző kiadványtípusok aránya az egész illusztrált anyaghoz viszonyítva egyaránt arra utal, hogy az illusztrációk eltérő szerepet játszottak a különböző kiadványtípusokban. Ezeknek az eltéréseknek a megragadására majd a különböző kiadványtípusok képanyagának ikonográfiai és funkcionális vizsgálata ad lehetőséget.

Az illusztrációk számát tekintve egy kiadványon belül egynél több ábrázolással csupán néhány nyomtatványban, s kizárólag a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találkozunk. Ennek oka elsősorban az, hogy külső megjelenésük, terjedelmük, változatos tartalmuk és összetett szerkezetük miatt ezek adtak lehetőséget több illusztráció közlésére. Az ilyen több darabból álló illusztráció sorozatokkal, együttesekkel ellátott kiadványok megjelenítésére rendszerint csupán a jelentős egyházi, rendi támogatással működő társulatoknál, illetve főúri mecénás támogatásával megjelenő nyomtatványoknál van példa.

Az illusztrált kiadványok időbeli elterjedése azt mutatja, hogy míg a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában az illusztrációk már a 17. század második felében megjelennek, a felvételi lapokat és az alkalmi nyomtatványokat csak a 18. század 30-as, 40-es éveitől kezdve látják el ábrázolásokkal. Másfelől ez az eltérő időbeli megoszlás a két utóbbi kiadványtípus viszonylag késői megjelenésére, a társulati nyomtatványok differenciálódási folyamatára is utal. Az illusztrált kiadványok számának időbeli alakulása a társulati könyvek kiadványtípusában azt mutatja, hogy az illusztrált nyomtatványok száma a 17. század utolsó évtizedétől kezdve fokozatosan emelkedik, csúcspontját az 1730–1760 közötti három évtizedben éri el, majd csökkenni kezd, és 1780 után illusztrált társulati könyv már nem jelenik meg. Az illusztrált kiadványoknak ez az időbeli megoszlása nagy vonalakban tükrözi az áhítati grafika 18. századi történetének eltérő alakulását a különböző kiadványtípusokban, s egyben utal a műfaj szerkezetváltozására.

⁴ E. KRAUSEN: *Die Bruderschaftsbrieft der Sammlung Dr. Anton Roth.* = *Jahrbuch für Volkskunde* 1980. 137–155. itt: 137–138.

Az ábrázolással megjelentetett kiadványok nyelvi megoszlása nagyjából meg-
egyezik az egész anyag nyelvi arányaival. Eszerint a latin nyelvű kiadványok az
ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek típusának kivételével mindenütt kisebb szám-
ban fordulnak elő, mint a különböző nemzeti nyelveken megjelent nyomtatványok.
Abszolút előfordulásukat tekintve a nemzeti nyelvű kiadványok több, mint kéthar-
madát teszik ki az összes illusztrált nyomtatványnak. Ezen belül a magyar nyelvű
illusztrált kiadványok aránya csaknem fele az összes illusztrált nyomtatványnak, a
másik fele részen a latin és a német nyelvű művek csaknem egyenlő arányban osz-
toznak. Az időbeli megoszlást figyelembe véve a nyelvi arány fokozatosan a nem-
zeti nyelven megjelentetett munkák felé tolódik el. Mindez arra utal, hogy az illusztrált
társulati kiadványok legnagyobb része nem kötődött a latin nyelvet ismerő hasz-
nálói réteghez, hanem elsősorban az anyanyelvén olvasni tudó, szélesebb társadalmi
csoportok igényeit elégítette ki. Arra is van példa, hogy az egyik durva fametszettel
illusztrált kiadvány az olvasni nem tudó társulati tagokhoz fordul és külön utasítást
ad nekik az imádság helyett tartandó böjtölésre.⁵

Mecénások

A kollektív mecénatúra egyik sajátos típusa, a társulatok művészeti pártoló tevé-
kenysége a középkori⁶ és a barokk képzőművészet területén általában ismert,⁷ de
részleteiben feltáratlan, a grafikai vonatkozások pedig csaknem teljesen tisztázatlanok.⁸ Annak oka, hogy a művészettörténet önálló témaként eddig nem figyelt föl a

⁵ Karmelus hegyéről neveztetett Bóldogságos Szűz Máriának szent scapulérát viselő hívek-
hez való rövid oktatás. Buda, 1757.

⁶ S. M. NEWTON: *A Confraternity of the Holy Ghost and a Series of Paintings of the life of the
Virgin in London and Munich.* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes (XXXIX.)
1976. 59–68., N. MORARD: *Une charité bien ordonnée: La Confrérie du Saint-Esprit à Fribourg
à la fin du Moyen Âge (XIVe–XVe siècles).* In: *Le mouvement confraternel au Moyen Âge.
France, Italie, Suisse. Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne avec le
concours de l'École Française de Rome et de l'Université associée 1011 du CNRS „L'institution
ecclesiale à la fin du Moyen Âge.”* Lausanne 9–11 mai 1985. Roma, 1987. 275–296., C.
VINCENT: *Assurance sur la mort: les confréries au Moyen Âge.* = L'Histoire N° 117 Décembre
1988. 8–17., H. BELTING: *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst.*
München, 1991. 433–446.

⁷ G. et M. VOVELLE: *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes
du purgatoire XVe–XXe siècles.* Paris, 1970. 37–42., GALAVICS G.: *A győri barokk művészet kez-
detei.* = Ars Hungarica 1973. 1. sz. 97–126. itt: 101, 104., H. DÜNNINGER: *Hausmadonnen und
Marianische Sodalitäten:* In: W. SCHMITT-LIEB (Hg.): *Das Marienbild im Wandel von 1300–
1800.* Würzburg, 1987. 634–640., GALAVICS G.: *Szent Vencel bora és Maulbertsch oltárképe
Tállyán.* = Művészettörténeti Értesítő (46.) 1997. 49–61.

⁸ G. KIERDORF-TRAUT: *Skapuliere aus dem Pustertal.* = Volkskunst 1980/3. 168–174., M.-H.
FROESCHLE-CHOPARD – R. DEVOS (ed.): *Les confréries, l'Eglise et la cité. Cartographie des confré-
ries du Sud-Est. Actes du colloque de Marseille E. H. E. S. S. 22–23. mai 1985.* Grenoble 1988.

társulatok megrendelő szerepére, jórészt az, hogy Magyarországon nem születtek olyan nagy értékű és látványos alkotások a társulatokkal kapcsolatban, mint pl. a szomszédos délnémet, osztrák területeken.⁹ Ettől függetlenül a téma vizsgálata nálunk is új adalékokat szolgáltathat a mecenatúra társadalmi szerkezetének átalakulásához, a szélesebb rétegek megrendelő szerepének lassú növekedéséhez.

A kérdésre, hogy kik készítették ezeket az illusztrációkat, az első kézenfekvő felelet a társulatok megrendelő szerepére utal. Ugyanakkor óvatosnak kell lennünk a válaszadásban, mert még a kizárólag társulati megrendelésre és használatra készült felvételi lapoknál sem állíthatjuk minden esetben, hogy az illusztrációt a társulat közvetlen megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették. Számos alkalommal megfigyelhető például, hogy ugyanazt az illusztrációt több különböző kiadványban egyaránt felhasználták. Ez a felhasználás történhetett ugyanannak a társulatnak több különböző kiadványában, illetve kiadványtípusában, ami közvetve a társulat megrendelő szerepére utal. Így például a budai szentháromság társulat 1727-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke szerepel a társulat egy 1730-ban kiadott kézikönyvének címlapelőzékeként, a pozsonyi Szt. István király társulat egy 1770-ben kiadott alkalmi nyomtatványának címlapmetszete pedig feltűnik a társulat felvételi lapjának első oldalán is.¹⁰ A kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati könyv metszetsorozata a könyv két különböző kiadását díszíti, a pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben kiadott kézikönyvének címlapelőzéke pedig megjelenik ugyanannak a műnek két további, német (1734) és magyar (1741) nyelvű kiadásában is.¹¹

Más alkalommal ugyanazt az illusztrációt különböző társulatok kiadványaiban használták fel, ahol az első megjelenés utal a készítő társulatra. Így például az egrí Mária látogatása társulat 1739-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke feltűnik a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatai számára 1756-ban kiadott kézikönyv illusztráció együttesének tagjaként. A budai szeplőtelen foganta-

⁹ Így pl. társulati termek: Augsburg, Dillingen.

¹⁰ J. BARNA: SSS. *Trinitatis ... Selectissimus Cultus ... In xenium obtulit Neo-erecta Budensis Congregatio SSS. Trinitatis. Tyrnaviae, 1727.*, címlapelőzék. Vö. *Sanctissimae Trinitatis Almae Congregationis Budensis ... Privilegia ... In xenium obtulit congregatio Budensis. Tyrnaviae, (1730), címlapelőzék.* – *Almae archi-confraternitatis Sancti Stephani primi regis ... in ... ecclesia Posoniensi ad S. Martinum erectae. Posonii, 1770, címlap.* Vö. *Regel und Ablass der löblichen Bruderschaft ... unter dem Titul des Heiligen Stephani ... zu Pressburg.* Pressburg, (1770.) 1.

¹¹ *Az Isten Mindenhatóságának Tárháza az az Sz. Anna a Boldogságos Szűz Mária édes Anyjának tiszteleté.* Bécs, 1708. és Nagyszombat, 1708. – *Igaz és Köteles szív-béli Áítatosság ... Mária Szívéhez.* Posen, 1732., címlapelőzék. Vö. *Wahre und schuldigste Hertzens-Andacht ... Einer unter dem Titul ... dess Hertzens Mariae aufgerichten Löbl. Bruderschaft Bericht.* Pressburg, 1734., címlapelőzék, *Igaz és köteles szív-béli áítatosság ... ezen Szentséges Szív Titulussa ... alatt lévő Gyülekezetnek Tudósítása.* Posen, 1741., címlapelőzék. – *Löbliche Bruderschaft, welche unter dem maechtigen Schutz der Heiligen Annae und des Blut-Zeugen Julii zu Gross-Emöckretz ... im Jahr 1749 durch Hrn. Andream Rabcssek ... aufgerichtet.* Tyrnau, 1750., címlapelőzék. Vö. *Szent Anna asszony, és Szent Gyula ... M. gyülekezete ... Nagy Emöke nevű Helységben.* Nagyszombat, 1750., címlapelőzék.

tás társulat 1732-ben kiadott kézikönyvét díszítő illusztráció együttes utolsó darabja szerepel a föltehetően a budai Krisztus teste társulat számára készített, 1768-ban kitöltött felvételi lap 1. oldalán, s a Mária társulatok számára kiadott egyik kézikönyv különböző kiadásainak címlapján is ugyanaz az illusztráció ismétlődik.¹² Mindezeknek az illusztrációknak a társulati megrendelése biztosra vehető.

A társulatok mecénási szerepe valószínűnek látszik azoknál az illusztrációknál is, amelyek föltehetően a társulat egykori oltárképét ábrázolják. Erre gondolunk például a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapjának illusztrációjánál, valamint a budai szentháromság társulat elhunyt tagjainak jegyzékét tartalmazó alkalmi kiadványok ábrázolásainál.¹³ Sajnos az eredeti oltárképek már nem lelhetők fel, az utóbbi képről csupán szűkszavú leírást ismerünk, így az oltárképek előképként történt felhasználása csupán hipotézis. Minden valószínűség szerint ugyancsak a társulat tekinthető az illusztrációk mecénásának azokban az esetekben, amikor a kiadványt a társulati tagoknak ajánlották,¹⁴ illetve amikor a társulat titulusának képét a társulati székhely vedutájával együtt ábrázolták.¹⁵ A társulati titulusok önálló ábrázolása önmagában még nem indokolja a társulat mecénási szerepének feltételezését, mivel ezek a titulusok rendszerint különféle széles körben elterjedt ábrázolástípusokkal azonosak. A társulat és az azt gondozó szerzetesrend közös mecénási szerepére engednek következtetni azok az illusztrációk, amelyeken a társulat titulusa mellett rendi szentek és/vagy a társulati tagok is láthatók.¹⁶ A társulatok megrendelő szerepét húzzák alá azok az adatok, amelyek a metszetek előállításához szükséges rézlapok társulati birtoklásáról és e lapok javíttatásáról szólnak.¹⁷

¹² L. NEDECZKY: *Fontes Gratiarum Marianarum novi, et veteres*. Claudiopoli, 1739., címlapelőzék. Vö. PADÁNYI BIRÓ M.: *Angyali társaságnak szövetsége*. Kolozsvár, 1756. 186. – P. CHARAPANCICK DE MOSTAR: *Kurzer Begrif Oder Inhalt deren Regel Statuta ... einer Löbl. Ertz-Bruderschaft der Unbefleckten Empfaengnuss Mariae ... zu Ofen*. Ofen, 1732. 177. Vö. *A Fő-Társaságnak levele*. Buda, 1768. 1. – *Leges Sodalitatis Beatae Mariae Virginis*. Tyrnaviae, 1760., Tyrnaviae 1768., Tyrnaviae 1779., Budae é. n. címlap.

¹³ *Bruderschaft der Heiligen Fünff Wunden unsers Herrn Jesu Christi*. h. n. (1761), címloldal. – *Catalogus defunctorum quos in alma Sodalitate sub titulo SSS. Trinitatis Budae erecta ... in Domino obisse*. (Budae, 1773.) címlapelőzék. Vö. RÓZSA Gy.: *Budapest régi látképei 1493–1800*. Bp. 1961. 187–188. 77. tábla. NÉMETHY L.: *A szentháromság ábrázolása*. = *Egyházművészeti lap* (II.) 1881. 225–242. itt: 229.

¹⁴ Így pl. BARNA: *i. m.*

¹⁵ Így pl. *Catalogus defunctorum...*, *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna aszszony...*, J. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1780) címlapelőzék. *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...*

¹⁶ B. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1779), címlapelőzék. J. WACHTLER: *i. m.*

¹⁷ Így pl. Kassa, Agonia Christi társulat, 1770: „Reparatum cuprum congregationis pro imprimendis Catalogio 12 fl 22 kr.” Érseki Levéltár, Eger, Archivum Vetus 13. Nr. 66., 71., Nagysziget, kordás társulat, 1787: „Cuprum pro imaginibus imprimendis.” Tabella informativa de aboliti Confraternitatibus Dioecesis Quinqueecclesiensis 1787. Püspöki Levéltár, Pécs, 1787/214.

Néhány esetben biztosra vehető, hogy a kiadvány mecénása azonos az illusztráció mecénásával. Így például a nagyszombati Mária látogatása társulat számára Csáky László szentgotthárdi apát által 1668-ban kiadott kézikönyv illusztrációján a társulat titulusképe alatt a kiadvány mecénásának címerét két angyal tartja, a metszet felirata pedig az adott kiadvány címére utal. Ugyanez a helyzet a nagyszombati haldokló Krisztus társulat számára 1703-ban kiadott kézikönyv illusztrációjával. Itt a társulat titulusképe alatti feliratból megtudjuk, hogy a kiadvány Jezerniczky Ferenc lekéri apát, esztergomi kanonok költségén jelent meg, a feliratos mező fölött a képen a megrendelő címere látható. Eszterházy Pál hercegnek szól annak az 1708-ban két kiadásban megjelent műnek az ajánlása, amelynek szerzője, Szabolt Ferenc jezsuita az ajánlás végén Eszterházy „alázatos káplánja”-nak mondja magát.¹⁸ A mű részleteiben a kluknoi Szt. Anna társulathoz kapcsolódik, s egyben a 18. századi magyarországi Szt. Anna tisztelet egyik alapvető forrása. A kiadvány s benne a 12 tagú metszetsorozat mecénása föltehetően Eszterházy volt, s az ismeretlen kvalitásos metszőt valószínűleg az általa is foglalkoztatott külföldi mesterek között kell keresnünk.

Sajátos megoldással találkozunk a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak Padányi Biró Márton veszprémi püspök által 1756-ban kiadott kézikönyvben.¹⁹ A címlapelőzéken a szentháromság szimbolikus képe alatt a kiadvány összeállítójának és megrendelőjének, Padányinak a címere látható, a könyv további 12 metszetét azonban a munkát megjelentető kolozsvári nyomda a legkülönbözőbb helyekről válogatta össze. Ebben az esetben tehát Padányi nem tekinthető a metszetek közvetlen megrendelőjének, s bőkezűségével csupán az illusztrációk másodlagos felhasználását tette lehetővé.

A nyomdák, kiadók mecénási szerepét valószínűsítik azok az illusztrációk, amelyek vagy amelyek változatai más kiadványtípusokban is előfordulnak. Így például a kolozsvári jezsuita templom kegyképeinek mirákulumos könyvek illusztrációjaként vagy búcsús képként is megtalálható különböző ábrázolásai szerepelnek az egri Mária látogatása társulat egyik ajándékkönyvében, a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak kiadott kézikönyvben és a Mária társulatok számára készült kézikönyvek egyik kiadásában, a nagyszombati Szt. Miklós templom kegyképeinek ábrázolása pedig a kép őrzési helyéhez kapcsolódó nagyboldogasszony társulat kézikönyvében lelhető fel. Mindhárom kolozsvári kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány a kolozsvári, a nagyszombati kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány pedig a nagyszombati jezsuita nyomdában készült. Ezek az ábrázolások, grafikai előképek vagy változataik ugyanezeknek a nyomdának számos más kiadványában is előfordulnak, itt tehát minden valószínűség szerint a nyomda volt az illusztrációk készíttetője. Ugyanerre

¹⁸ *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae.* Tyrnaviae, 1668., címlapelőzék, *Kereszt Fára Fel-fészéttetett ... Jesus ... Congregatiójának ... a Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában ... Regulái.* Nagyszombat, 1706., címlapelőzék, *Az Isten Mindenhatóságának...* illusztráció sorozat.

¹⁹ PADÁNYI BIRÓ: i. m.

gondolhatunk annak a kordás társulatok számára a győri Streibig nyomdában készült kiadványnak az illusztrációjánál, amelynek előszavában a nyomdász közli, hogy a művet saját költségén adta ki.²⁰

Biztosan nem társulati megrendelésre készültek azok az illusztrációk, amelyek először nem társulati kiadványban, hanem más műben szerepelnek. Így például a budai szentháromság társulat 1751-ben kiadott kézikönyvének a szentháromságot és a lévai Nepomuki Szt. János társulat 1779-ben kiadott kézikönyvének a társulat patrónusát ábrázoló címlapelőzéke egyaránt az *Officium Rákocianum* című imádságos könyv társulati vonatkozással nem rendelkező, 1749-es nagyszombati kiadásában található, Franz Leopold Schmitner kezétől származó tíz tagú illusztráció sorozat megfelelő lapjainak másodlagos felhasználásával, illetve újrametszésével jött létre.²¹ Itt kell megemlítenünk azt az ismeretlen kéztől származó rézmetszetet, melyet a dömölki rózsafüzér társulat tagjegyzékét tartalmazó kéziratos album első lapjaként, másodlagosan kötöttek be.²² A kép egy ismeretlen zarándokhely oltárát és Mária-szobrát ábrázolja. A metszetet úgy aktualizálták, hogy a szobor feje fölötti feliratot eltávolították a rézlapról, s a szobor mellett lebegő angyalok kezébe két kisméretű rézlap segítségével egy férfi és egy női rózsafüzért illesztettek, amelyek közvetlenül utalnak a társulat titulusára. Ez az ábrázolás egyben felhívja a figyelmet a társulatok egy másik feltáratlan grafikai műfajára, a társulati albumok kézzel festett címerképeire és más reprezentatív illusztrációira.

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy az illusztrációkat nem minden esetben a társulat megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették, s gyakran előfordul ugyanannak a metszetnek a többszöri felhasználása különböző összefüggésekben. Ennek oka részben a rézmetszetek készíttetésének költséges volta, részben pedig az a nyomdai gyakorlat, amely igyekezett minél jobban kihasználni a nyomdakészletben rendelkezésre álló illusztrációs anyag variációs lehetőségeit.

A különböző nyomdák eltérő szerepet játszottak a társulati kiadványok illusztrációval történő megjelenítésében. Az illusztrált kiadványok száma alapján a nyomdák között messze kiemelkedik a nagyszombati jezsuita, majd egye-

²⁰ *Imago, seu speculum Mariani sodalis ... Sodalibus B. Mariae V. Elisabeth Visitantis In strenam oblatum.* Claudiopoli, (1738.) 6/b., PADÁNYI BIRÓ: i. m. 203., *Leges congregationum Beatae Virginis Mariae.* Claudiopoli, 1730., címlapelőzék. – *Regulai ... Nagy-Szombath Városában lévő Nagy-Bóldog-Asszony Congregatiojának.* Nagyszombat, 1745., 27., *Len kötelecske Az az ... korda viselő Atyafiak Congregacziójának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Győr, (1749.), címlapelőzék.

²¹ *Felséges Királyi Magyar Udvar-által fel-állított Szent Háromság congregatziójával, Fel-tett Czéllunkról-való Beszélgetés, Budán.* Nagyszombat, 1751., címlapelőzék. *Léva várossában ... fel-állított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái.* Nagyszombat, 1779., címlapelőzék. *Vö. Officium Rákocianum.* Tyrnaviae, 1749., Nr. 1, 8.

²² *Nomina et Cognimina fratrum et sororum Congregationis S. Rosarii In Almam Congregationi SS. Rosarii inscripti, ordine alphabetico sequentur (1745–1781.* Dömölk). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Bp., Ab 231 fol.

1. Decor Carmeli. 1705 – rézmetszet –
92×66 mm
Kominek 1705 címlap hátoldalán

2. Krisztus a kereszten angyalok körében. 1731 –
rézmetszet – 188×143 mm
Radossányi 1731, kihajtható címlapelőzők

temi nyomda, amely a nagyszámú társulati könyv mellett alkalmoszerűen felvételi lapokat és ajándékkönyveket, egyéb áhítati műveket is megjelentetett. Csaknem egyenlő arányban oszlanak meg a különböző kiadványtípusok a nagyszombati jezsuita nyomdát jelentős lemaradással követő pozsonyi Landerer nyomdánál. Ezenkívül a budai Landerer, a kolozsvári jezsuita és a győri Streibig nyomda jelentetett meg egynél több kiadványtípust illusztrációval. A budai Nottenstein és a pozsonyi Royer nyomdát a társulati könyv kiadványtípusában képviseli három, illetve négy nyomtatvány, a többi nyomda pedig csupán elvétele adott ki egy-egy illusztrált társulati művet. Figyelemreméltó, hogy ezek a nyomdák jelentős szerepet játszottak a széles rétegeknek szánt különféle egyéb áhítati kiadványok megjelentetésében.

Metszők

A metszetek technikáját vizsgálva a képek túlnyomó többsége rézmetszet, számuk mintegy háromszorosa a fametszetekének. Szembetűnő, hogy míg a társulati könyveknél a rézmetszetek és a fametszetek aránya körülbelül 2:1, a felvételi lapok, az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek és az alkalmi nyomtatványok csoportjában fametszet csak elvétele fordul elő. A kétféle technika aránybeli különbsége a különböző kiadványtípusokban arra utal, hogy az utóbbi kiadványtípusok gyakrabban jelentek meg gondos kiállításban, mint a társulati könyvek. Ennek oka elsősorban az, hogy míg a társulati könyvek kizárólag a tagok belső használatára szolgáltak, a többi kiadványtípusnak kifelé irányuló, reprezentatív funkciója is volt. Szórványosan előfordul a különböző technikával készült illusztrációk együttes alkalmazása egy kiadványon belül, ami a nyomdában rendelkezésre álló illusztrációs anyag szűkösségére utal. Végső soron ugyanerre enged következtetni a nyomólemezek másodlagos felhasználása, az elkopott lemezek utánmetszése és teljesen újra történő megmetszése is.

A mesterek meghatározásánál az alapvető nehézséget az okozza, hogy a metszetek többsége szignálatlan. Szignált ábrázolás kizárólag a rézmetszetek között található. A szignált metszetek viszonylag kis számát az áhítati grafika más peremműfajaihoz hasonlóan itt is a metszetek többségének gyenge minőségével, a feladat alkalmi jellegével, valamint a rézlapok név nélkül történő újrafelhasználásával, újrametszésével magyarázhatjuk. A név szerint ismert mesterek többségétől csupán egy-egy ábrázolás szerepel az illusztrációk között. Csak ritkán fordul elő, hogy ugyanaz a metsző egy társulat két kiadványa számára két hasonló kompozíciójú, de különböző ábrázolást készít, melyeket aztán többször is felhasználtak. Eredetileg biztosan nem az adott kiadvány számára születtek azok az illusztrációk, amelyek jóval a készítő halála után megjelent kiadványokban találhatók. Így például a Veszprém egyházmegyei szentháromság társulatok számára 1756-ban kiadott könyvben a 17. században élt augsburgi M. Küssell két, a grazi Spillmann és a 18. század elején Nagyszombatban működő

3. Mária szíve a szentháromsággal, Szt. Ferenc és Szt. Klára társaságában. 1732 – rézmetszet – 111×67 mm
Igaz és köteles ... 1732, címlapelőzők

4. Pietas ad Omnia utilis. Regina Patrona Croatiae. 1737 – rézmetszet – méret nélkül
Officium Rákocziaenum ... 1737, címlapelőzők

augsburgi születésű Elias Schaffhausen egy-egy metszete található.²³ Ezeken kívül ugyanitt feltűnik Thomas Bohacz egy kompozíciója, amely korábban az egri Mária látogatása társulat számára 1739-ben kiadott ajándékkönyvben jelent meg.²⁴

A külföldi metszők közül, akik a társulati kiadványok számára dolgoztak, a 17. századból egyedül a Bécsben és egy ideig Magyarországon is működő, augsburgi származású Mauritius Lang egy metszetével találkozunk, amit egy 1668-ban megjelent nagyszombati kiadvány számára készített.²⁵ A 18. századi bécsi metszők közül Franz Ambros Dietell a budai Szt. Ágoston és Mónika öve társulat 1728-ban megjelent kézikönyvének címlapelőzőkét, valamint a kőszegi jezsuita templom szeplőtelen fogantatás társulatának felvételi lapját készítette.²⁶ A monogrammal jelzett lapok közül a budai haldokló Krisztus társulat 1734-ben kitöltött emléklapjának készítőjét a „J. W. H. sc. Vien” jelzés alapján Szilárdfy Zoltán Jakob Wilhelm Heckenauer bécsi rézmetszővel azonosította.²⁷ Ugyancsak monogram jelzi Andreas és Josef Schmutzer nevét a pozsonyi trinitáriusok által gondozott szentháromság skapuláréja társulat egyik kiadványának illusztrációján.²⁸ A testvérpár rendszeresen dolgozott a bécsi trinitáriusok és társulata számára,²⁹ s nem lehetetlen, hogy ők készítették több más pozsonyi trinitárius társulati kiadvány szignálatlan illusztrációját, illetve hogy munkáik előképül szolgáltak ezekhez. Az anyagban legtöbb lappal képviselt Franz Leopold Schmitner a budai szentháromság társulat két kiadványának hasonló szerkezetű két illusztrációja mellett egy 1748-ban a ferences harmadrend számára készült kiadvány, a nagyemőkei Szt. Anna és Szt. Gyula társulat számára 1750-ben megjelentetett könyv címlapelőzőkét, valamint a zágrábi haldokló Krisztus társulat felvételi lapját metszette rézbe 1755-ben.³⁰ August Zengertől a kőszegi Nepomuki Szt. János társulat 1761-ből származó kézikönyvében található egy illusztráció,³¹ Jakob Matthias Schmutzer pedig „Ma-

²³ PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 52, 150, A, 87.

²⁴ NEDECZKY: *i. m.* címlapelőzők.

²⁵ *Manuale Sodalitatis...* címlapelőzők. Vö. PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig.* Bp. 1951. 169. Nr. 8.

²⁶ Rövid summája Tellyes Bucsuknak ... ennek az réghi congregationnak, melly Maria de Consolatione ... nevezetik. Buda, 1728., címlapelőzők. SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről.* Bp. 1987. Kat. 146.

²⁷ SZILÁRDFY Z.: *Magyar barokk szentképek.* = Művészettörténeti Értesítő 1981. 2. sz. 114–115. itt: 119, 117. 6. kép., SZILÁRDFY Z.: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984. 48. kép.

²⁸ *Summarium Deren Indulgentzen und Ablaess der ... Erz-Bruderschaft ... der ... Dreyfaltig-keit ... zu Pressburg.* Pressburg, 1760., egy lapos nyomtatvány.

²⁹ G. GUGITZ: *Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten.* Wien, 1950. 20.

³⁰ *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: *i. m.*, D. STIGL: *Tertium seraphico-aureum numisma ... Das ist: Dritter Orden der Buss ... welchen ... H. Vatter Franciscus eingesetzt ... hat.* Ofen, 1748., címlapelőzők, *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna aszszony...*, M. VANINO: *Dvije rijetke slike bratovstine Muke i Smrti Isusove (1751. i. 1755.).* = *Vrela i prinosi* 1933/3. 148–153. itt: 150–151.

³¹ *Jó hír- s névszerető léleknek ájtatossága, Az-az Nepomuki Szent Jánost tisztelő ... hiveknek Gyülekezete ... Kőszög Városában ... fel-állítatt.* Nagyszombat, (1761.) címlapelőzők.

5. Szent Anna Máriával, Szentháromsággal és paradicsomi jelenettel. 1748 – rézmet-szet – 145×85 mm
A Jésus Kristus atyafiságának ... 1748, címlapelőzők

6. Szent Ferenc kordás társulati tagokkal. 1750 körül – rézmet-szet – 150×90 mm
Kováts 1780, címlapelőzők

gyarok Nagyasszonya” aláírással egy ismeretlen társulat felvételi lapját készítette.³²

A hazai metszők közül a pozsonyi Leopold Assner a pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványához készített egy-egy illusztrációt 1778-ban és 1780-ban,³³ Sebastian Zeller egy metszete a pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványán szerepel 1770-ben.³⁴ A pozsonyi Johann Weinmann a pozsonyi Jézus szíve társulat felvételi lapját metszete rézbe,³⁵ J. Ph. Binder pedig a rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv címlapelőzőkét készítette.³⁶

Külön kell szólni az *Officium Rákoctianum* zágrábi kiadásában található illusztrációk többségének készítőjéről. Ez az imádságos könyv számos más kiadása mellett a 18. század folyamán összesen tizenegy alkalommal a zágrábi jezsuita kollégium gyümölcsoltó boldogasszony társulatának ajándékkönyvként is megjelent.³⁷ A könyv szignált metszetein a „Suor Isabella P. F.” jelzés vagy ennek valamilyen rövidített változata olvasható. Ezeket a metszeteket Isabella Piccini (Picina), a velencei Santa Croce kolostor apácája, a 17. század második felében dolgozó kevés női rézmetsző egyike készítette.

A G. D. monogram segítségével a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat 1771-ben kitöltött felvételi lapjának illusztrátorát feltételesen a nem hivatásos rézmetsző Gabriel Daller pálos szerzetessel azonosítottuk.³⁸ Monogram alapján nem tudtuk meghatározni azt a rajzoló (F. M.), aki Schmitner már említett nagyemőkei metszetéhez készített előképet.³⁹ Ugyancsak azonosításra vár a szepességi Szt. József társulat 1733-ban megjelent kiadványának egy példányába utólag beragasztott metszet augsburgi készítője: I. A. P.⁴⁰

A név szerint ismert metszők számbavétele azt mutatja, hogy a társulati kiadványok szignált illusztrációinak többségét a barokk illusztrációs grafika más területeiről jól ismert hazai és külföldi mesterek készítették. A vizsgálat több új, eddig ismeretlen ábrázolással gazdagította ezekben a metszőknek a tevékenységét. Megállapítható az is, hogy a szignált metszetek rendszerint egyben az egész anyag legkvalitásosabb darabjai. A néha jóval korábban készült metszetek má-

³² SZILÁRDFY: *Barokk...* 7. kép.

³³ J. LANDERER: *Rede von dem unbegreiflichen Geheimniss der göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1778.) fejléc, J. WACHTLER: *i. m.*

³⁴ *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...* Vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 119, 132. a 42. jegyzetben említi Tibold Attila gyűjteményéből a metszet 1750-ben megjelent változatát.

³⁵ NÉMETHY L.: *Az Úr Jézus Szívének ábrái.* = Új Magyar Sion 1881. 92–102. itt: 98.

³⁶ *Rövid emlékezet a szentséges Rósáriom Társaságnak reguláirul, ájtatosságirul, butsuirul, indulgentziáirul.* Vátz, 1779. címlapelőzők.

³⁷ *Officium Rákoctianum.* Zagrabiae, 1715, 1737, 1749, 1750, 1754, 1760, 1772, 1784, 1788, 1794, 1798.

³⁸ *Bruderschaft der Heiligen...* Vö. PATAKY: *i. m.* 32, 99.

³⁹ *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna asszony...*

⁴⁰ *Confraternitas Sancti Josephi ... Parochorum Scepusiensium in Decanatu Districtus fluvii Poprad.* Tyrnaviae, 1733.

7. Regina Congregationis Sanctissimi Rosarii quae in Ecclesia Pápenſi RR. PP. O. S. Pauli primi Eremitae devote Colitur. 1750 körül – rézmetszet – 115 × 70 mm
Társulati emlékkép (?) Tibold Attila gyűjteménye,
Pannonhalma

8. S. S. Trinitas.
1751 – rézmetszet – 115 × 67 mm
Felsőes királyi ... 1751,
címlapelőzők

sodlagos felhasználása és az újrametszett változatok keletkezése egyaránt az illusztrációk hosszú utóéletét tanúsítja. Általában megfigyelhető a készítő mesterek működési helyének és a társulatok székhelyének azonossága vagy földrajzi közelsége, ez a törvényszerűség azonban néhány nagyjelentőségű társulat és kiemelkedő mester esetében nem érvényesül.

Ikonográfia

Az ikonográfiai elemzésben célszerűnek látszik a képanyagot a főbb társulat-típusok szerint elrendezni. Ez a csoportosítás nagy vonalakban megegyezik az illusztrációk tematikus egységeivel és lehetőséget ad nem csupán az összetartozó ábrázolástípusok együttes bemutatására, hanem a képek társulattal való kapcsolatának meghatározására és a különböző kiadványtípusok ikonográfiai sajátosságainak megállapítására. A továbbiakban elsősorban a társulatokhoz ikonográfiai szempontból közvetlenül kapcsolódó metszetekről szólnunk.

A legnagyobb számú és egyben a legváltozatosabb ábrázolások a különféle Mária társulatokhoz kapcsolódnak. A társulatok titulúsának megfelelően gyakoriak a Mária életéből vett jelenetek (Mária eljegyzése, angyali üdvölet, Mária látogatása Erzsébetnél, Jézus bemutatása a templomban), valamint a különböző egyéb Mária ábrázolástípusok (Immaculata, álló istenanya, imádkozó Mária, Mária az alvó Jézussal, karmelhegyi boldogasszony, napba öltözött asszony, rózsafüzéres Mária, Mária szíve, Mária mint a vigasztalás anyja, Patrona Hungariae). Ezek közül csupán néhányat emelünk ki. Mauritius Lang 1668-ban megjelent címlapelőzék metszetén a Mária látogatása Erzsébetnél jelenet alatt, amely egyben jelzi a társulat titulúsát, a kiadvány mecénásának két angyal által tartott címere látható, a metszett felirat a mű címére utal.⁴¹ Az egyik Immaculata-ábrázoláson Mária alakját különböző Mária-szimbólumok fogják közre.⁴²

A rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv illusztrációján a legitimációs képek egyik típusa, a rózsafüzér átadásának jelenete: Mária és a gyermek Jézus kezéből Szt. Domonkos és Sziéniai Szt. Katalin egyik kezével egy-egy rózsafüzért vesz át, másik kezével pedig a tisztító tűzben szenvedő lelkeknek egy-egy további rózsafüzért nyújt. A pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben megjelent kézikönyvének illusztrációján Mária lángoló szívét a szentháromság koronázza meg, a szív alatt angyalok félkörben egy-egy lángoló szívét tartanak. Legalul Szt. Ferenc és Szt. Klára térdel, egyik kezében szívvel, a másikban kereszttel, illetve oltáriszentséggel. A budai ágostonrendi templom Szt. Ágoston és Mónika öve társulatának kiadványában a Mária mint a vigasztalás anyja témájú képen a típusnak megfelelően Mária ölében a gyermek Jézus Mónika övét tartja.⁴³ Ugyanez a motívum megjelenik például a tiroli Seefeld

⁴¹ *Manuale Sodalitatis...*

⁴² CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.*

⁴³ *Rövid summája...*

9. S. Franciscus Seraphicus Fundator
Tertij Ordinis de Poenitentia. 1752 – réz-
metszet – 158×96 mm (lapméret)
Reinthaler 1752, címlapelőzék

10. Sopronyi Templombúl kivetett fák között
megtalált és tisztességessén a Bécsi Pazmania-
num béli Kis-Papok közt tartott képe Boldog-
Szőznek. 1759 – réz-metszet – 115×66 mm
A szentséges Rosariumnak ... 1759, címlapelőzék

hasonló nevű társulata egyik kiadványának illusztrációján.⁴⁴ Külön csoportot alkotnak a Mária-kegyképábrázolások, illetve azok, amelyek adott helyen lévő Mária-képet vagy szobrot mutatnak be. Így például több kiadványban előfordul a kolozsvári és a nagyszombati kegykép, valamint egy alkalommal a kőszegi jezsuita templom kegszobrának az ábrázolása.⁴⁵ A szenci rózsafüzér társulat kézikönyvének címlapelőzékén az a ma is meglévő gótikus Mária-szobor látható, amit a metszet felirata szerint az egyik soproni templomból „kivetett fák között” találtak meg és azt követően a bécsi Pázmáneumban helyeztek el.⁴⁶

Az egyes illusztrációk mellett a Mária-társulatokhoz fűződik a legtöbb olyan kiadvány, amelyben több darabból álló metszetsorozat vagy illusztráció együttes található. Ezeknek az ábrázolásoknak csupán egy része kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz, másik része a kiadványokon belüli konkrét szövegrészekkel függ össze, esetleg egyéb vallási témájú ábrázolás. Az első ilyen sorozat a kassai szeplőtelen fogantatás társulat 1736-ban megjelent ajándékkönyvét díszíti.⁴⁷ A kiadvány tulajdonképpen kalendárium formában megszerkesztett áhítati mű, amely minden hónap egy napjához egy szentábrázolást, ennek hátoldalán rövid életrajzot és könyörgést tartalmaz. Február hónapnál nem szent, hanem a gyertyaszentelő boldogasszony ünnepéhez kapcsolódó jelenet (Jézus bemutatás a templomban) található. A lapok azonos szerkezeti megoldást mutatnak: a szent nevét és Mária monogramját tartalmazó írásszalag alatt kör alakú vagy hatszögletű mezőben a szent mellképe, alatta életéből vett miniatűr jelenet. A mezők ornamentális vagy geometrikus keretezését néhány esetben az illető szent attribútumaiból kialakított keret helyettesíti. A képeken szereplő szentek (Vittekundus veszfáliai herceg, Kunigunda császárnő, Nagy Szt. Leó pápa, Mamertus vienne-i püspök, Péter és Marcellinus vértanúk, Ulrich augsburgi püspök, Montefalcói Klára, Rozália, Ermelanda szűz, Péter alexandriai püspök, Bibiana vértanú) többsége Magyarországon kevéssé volt ismert.

A kiadványtípus korai példája a jezsuita Andreas Brunner *Fasti Mariani* című munkája, amely a 17. század első harmadától kezdve számos kiadásban megjelent.⁴⁸ Esterházy Pál 1698-ban magyarra fordította és képek nélkül kiadta.⁴⁹ Az 1630-ban a müncheni Mária-kongregációnak kiadott összeállítás az év minden napjára egy vagy több szent képét és legendáját tartalmazza.⁵⁰ A mű előképe

⁴⁴ H. HOCHENEGG: *Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts*. Innsbruck, 1984. 103.

⁴⁵ SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *i. m.* Bp. 1987. Kat. 146.

⁴⁶ *A Szentséges Rosariumnak Congregátiója ... Szempcz Városának Templomában*. Sopron, 1759. címlapelőzék.

⁴⁷ *Sacrae Mariani Fervoris Scintillae ... a Sodalitate Cassoviensi sub titulo sine L. O. G. Virginis congregata ... strenam oblatae*. Cassoviae, (1736.)

⁴⁸ C. SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles – Paris, 1890. I, 2. 262–263.

⁴⁹ *Regina Sanctorum Omnium Minden Szentek Királynéja*. Nagyszombat, 1698.

⁵⁰ A. BRUNNER: *Fasti Mariani*. Monachii, 1630.

11. Órangyal gyermekkel. 1760 – rézmetszet – 128×79 mm
Regeln einer ... 1760, címlapelőzők

12. Effigies S. Joan. Nepomuceni M. prout colitur Pragae ad ejus Sepulchrum. 1761 – rézmetszet – jl. A. Zenger sc. 111×70 mm
Jó hír- s névszerető ... (1761),
címlapelőzők

lett a jezsuita Mária-kongregációknak kiadott ajándékkönyvek egyik kedvelt típusának. A sorozatok lapjait, amelyek gyakran több száz darabból állnak, egyenként is terjesztették vagy válogatást adtak ki belőlük.⁵¹ Ilyen sorozatok a 18. század első felétől a magyarországi Mária-kongregációknak is megjelentek a nagyszombati jezsuita nyomdában. A sorozatok szerkezete és a képek felépítése, amelyekhez közvetlenül vagy közvetve külföldi, elsősorban augsburgi ábrázolásokat is előképként használtak, nagy hasonlóságot mutat némely külföldi összeállítással, a szentek egy részét azonban az idők folyamán kicserélték.⁵²

Többtagú illusztráció sorozat díszíti az *Officium Rákocianum* zágrábi kiadásait, amelyek a zágrábi gyümölcsoltó boldogasszony társulathoz kapcsolódnak. Az 1788-as kiadásban egy, az 1750-esben négy, az 1737-es, 1749-es, 1754-es, 1760-as és 1784-es kiadásokban öt, míg az 1772-es, 1794-es és 1798-as kiadásokban hat darab illusztráció található. A különböző kiadások megfelelő lapjain többnyire ugyanazok a jelenetek láthatók. A címlapelőzéken Mária mint Patrona Croatiae jelentik meg, alatta Branyugh György zágrábi püspök címere. A címlapon Mária mellképe, majd a szentháromság officiumához a szentháromság, Mária officiumához az Immaculata, a halottak officiumához Lázár feltámasztása, illetve Ezekiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről, a hét bűnbánati zsoltárhoz pedig a zsoltárszerző, illetve a bűnbánó Dávid király ábrázolása kapcsolódik. Az 1750-es kiadás illusztrációi kisebb szerkezeti és tartalmi eltérést mutatnak az 1737-es sorozat tagjaitól. A további kiadások metszeteinek többsége az előző kiadások illusztrációinak gyenge minőségű, helyenként torzítva utánmetszett változata, néhány alkalommal pedig a korábbi kiadások ábrázolásai ismétlődnek.

Az egységesen megkomponált sorozatok mellett a Mária társulatok kiadványaiban néhány alkalomszerűen összeállított együttes is előfordul. Ilyen található például a skapuláré társulatok számára 1705-ben Nagyszombatban megjelentetett kiadványban.⁵³ A címlapot egy illusztráció értékű fametszet díszíti Jézus és Mária szembenéző képével. A címlap hátoldalán a karmelhegyi bol-

⁵¹ *Patroni Menstrui per decursum integri Anni a Sodalibus Marianis Colendi Tyrnavia a Patribus S. J. assignati.* Tyrnaviae, 1755–1763. A győri Streibig nyomda 1781-es leltárában olvasható: „39 St bruderschaft kalender bilder 39 kr; 14 buch Fran. Congregation Zettl 13 f 40 kr”. PITROFF P.: *A győri sajtó története (1728–1850)*. Győr, 1915. 123.

⁵² IVÁNYI B. – GÁRDONYI A. – CZAKÓ E.: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 183., BORSA G.: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál.* = Magyar Könyvszemle 1985. 3–4. sz. 262–275., vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 133. 86. j., SZILÁRDFY: *Barokk...* 30. kép., *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék*. Bp. 1991. 225–245.

⁵³ KOMINEK L.: *Boldogságos Szűz Máriának ... Az az: A Sz. Scapulareval Fel ékesítettett Gyülekezet Regulainak ... sommája*. Nagyszombat, 1705. címlap, a címlap hátoldala, 4. lap, utolsó számozatlan lap. CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.* címlap hátoldala, 50, 74, 154, 177, 1. Th. de KEMPIS: *Viator Christianus ... dominorum sodalitati sub titulo B. Mariae Virginis purificatae, in Collegio Generali Cleri Regni Hungariae Tyrnaviae erectae.* Tyrnaviae, 1745. címlapelőzék, Tom. 2, 7. 1. elött.

13. Mária közbenjár Krisztusnál a haldokló lelkéért. 1765 – rézmetszet – 114×65 mm
Regule, Odpustky ... 1765, címlap hátoldalán

14. Szoptató boldogasszony Zakariás-keresztrel és pestisszentekkel. 1772 – rézmetszet – 125×78 mm
Bruderschafts-büchlein ... 1772, címlapelőzék

dogasszony rézmetszetű képe a társulat titulására utal. A 4. oldalon egy Immaculata ábrázolás, a kiadvány végén pedig egy díszes keretbe foglalt, felirattal övezett, egész oldalas Mária-monogram helyezkedik el. Ugyanez az alkalomszerűség jellemzi a budai szeplőtelen fogantatás társulat számára 1732-ben kiadott kézikönyv öt fametszetből álló együttesét. Az első metszet a címlap hátoldalán az Immaculátát, a második a szeplőtelenül fogantatott Mária officiuma előtt a napba öltözött asszonyt, a harmadik egy Mária-ének előtt harang alakú köpenyben, kezében jogarral Máriát a gyermek Jézussal, a negyedik a keresztre feszített Krisztust, az utolsó pedig az oltáriszentség officiuma előtt égő gyertyát tartó angyalok között az oltáriszentséget ábrázolja. A metszetek különböző méretben és formátumban készültek, ami ugyancsak alkalmi összeválogatásukra utal. Mindkét együttes darabjainak többsége csupán közvetve, az adott szövegrészen, illetve a Mária-tematikán keresztül kapcsolódik a társulatok titulálásához.

Az illusztrációk második nagy csoportját a különféle szentekről elnevezett társulatok kiadványainak ábrázolásai alkotják. A Szt. Ferenc nevét viselő kordás társulatok számukat tekintve első helyen állnak az összes társulat-típus között. Így érthető, hogy a szentek közül leggyakrabban Assisi Szt. Ferenc ábrázolása fordul elő, rendszerint a kordás társulatok és a ferences harmadrend számára készített kiadványokban. Ennek megfelelően ezeknek az illusztrációknak egyik részén a korda, másik részén a harmadrendre utaló motívum vagy motívumegyüttes áll a középpontban. Egy 1736-ban megjelent metszeten Szt. Ferenc két kezével a kordát magasra emeli, melynek két végét a kétoldalt férfiak és nők társaságában térdelő Szt. Lajos király és Szt. Erzsébet, Szt. Ferenc világi rendjének két előkelő tagja fogja.⁵⁴ A szent feje fölött két angyal egy-egy Szt. Ferenc stigmáit és lángoló szívet ábrázoló pajzsot tart. Két másik képen, amelyek Joanna de Sancta Cruce egy látomására mennek vissza, Ferenc a kordát a tisztítóútzben szenvedő lelkeknek nyújtja, ezek közül az egyiket a Szt. Ferenc látomása motívum egészíti ki.⁵⁵

A kordás társulatok számára 1780-ban kiadott társulati könyv egy négy darabból álló metszetsorozatot tartalmaz.⁵⁶ A lapok közül háromnak az alsó felét indás, kacsos keretezés fogja körül, s ugyancsak három lapon alul és felül egy-egy bibliai idézet. A címlapelőzéken Szt. Ferenc kezében a regulára utaló feliratot mutat, mellette kétoldalt egy-egy angyal a kordát és a ferences rend címéret tartja. Alattuk társulati tagok térdelnek, kezükben a regulára utaló könyvvel.

⁵⁴ *Len kötelecske Az az ... korda viselő Atyafiak Congregacziójának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Posen, 1736. címlapelőzék.

⁵⁵ *Kurzer Begriff der Verrichtung aller Brüder und Schwestern.* h. n. (1731.) egylapos nyomt., *Ajtatos rend-tartások.* Győr é. n. (1752.) egylapos nyomt., *Strick Gürtel Bruderschaft Zettel.* h. n. 1721, egylapos nyomt., M. WEISS: *Die Gürtelbruderschaft des hl. Franziskus.* = *Kirchenzeitung* (Eisenstadt), 9. Sept. 1979. 8.

⁵⁶ KOVÁTS P.: *Szeretnek kötelei ... az az ... Szent Ferentz kordáját viselő alázatos társaságának Rend-tartási.* Posony – Kassa, 1780. címlapelőzék, 130. l., a 164–165. és 202–203. l. között.

15. Rabváltás a szentháromság skapuláréja társulat tagjaival. 1778 – rézmetszet – jl. Assner f. Ty. – 73×108 mm Landerer (1788), fejléc

16. A szentháromság skapuláréjának átadása Pozsony vedutájával. 1780 – rézmetszet – jl. L. Assner f. Pos. – 77×110 mm Wachtler (1780), fejléc

A bűnbánatról szóló részhez kapcsolódó második metszeten feszület előtt bűnbánó alak térdel, fejét a felhőtől övezett istenszemből sugárnyaláb éri. A harmadik metszet a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló officiumot vezeti be, témája az álló istenanya, kezében könyvvel és az áldó Jézussal (havi boldogasszony típus). A sorozat utolsó tagja ismét ferences vonatkozású: Pádúai Szt. Antalt ábrázolja a szokásos módon, kezében a gyermek Jézussal és liliummal, a háttérben templomegyüttes. A kép a szenthez fűződő imádságokat tartalmazó rész előtt található. Az ikonográfia és a stílus a kiadvány megjelenési idejénél néhány évtizeddel korábbi időre, a 18. század közepére utal, így nem lehetetlen, hogy a metszetek eredetileg ugyanennek a munkának egy ma még ismeretlen, korábbi kiadása számára készültek.

A harmadrendhez fűződő ábrázolások közül egy 1748-ban megjelent címlapelőzéken Ferenc asztal előtt térdel, amelyen feszület és két, 1-es és 2-es számmal jelölt érem.⁵⁷ A harmadik, 3-as számmal jelölt érmet Ferenc a kezében tartja, amelyre a megfeszített Krisztus szájától fénysugár irányul. A kompozíció a Ferenc által alapított három rendre, ezen belül elsősorban a harmadrendre utal, s egyben a kiadvány címének (*Tertium seraphico-aureum numisma ...*) allegorikus megjelenítése. Egy másik képen Ferencet ovális keretben elrendezett vezeklő eszközei és a harmadrend szimbólumai veszik körül, alatta beteget ábrázoló Erzsébet-apáca.⁵⁸ Ezenkívül előfordul a stigmatizáció,⁵⁹ valamint a feszület előtt hódoló, stigmáit mutató Szt. Ferenc ábrázolása a szokásos attributumokkal (könyv, koponya, korbács, rózsafüzér).⁶⁰

A szentekről elnevezett társulatok között csaknem egyenlő számban fordulnak elő a Nepomuki Szt. János és a Szt. Anna társulatok. Nepomuki Szt. János rendszerint a szokásos módon, kezében feszülettel, körülötte a vértanúságára, illetve patronátusára utaló motívumokkal (pálmaág, csillagok, a vízbedobás jelenete, szájára mutató angyal) együtt ábrázolják.⁶¹

Szt. Anna ikonográfiájából kiemelkedik az a sorozat, amely az egyes részleteiben a kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati mű két 1708-as kiadásában jelent meg.⁶² A sorozat az általunk használt, hiányos példányokban a bécsi kiadásban 11, a nagyszombatiban 10 darabból áll, a teljes ciklus eredeti-

⁵⁷ SIGL: *i. m.*

⁵⁸ S. F. REINTHALER: *Unterrichtungen Der Heylsamen Buss Des Dritten Ordens*. Pressburg, 1752. címlapelőzék.

⁵⁹ *Regulai ... Rev-Komárom Varosában levő Seráphicus Sz. Ferencz Congregatiojának*. Nagyszombat, 1693. címlap utáni lap, *Len-kötelecske...*, vö. PITROFF: *i. m.* 106. 6. kép.

⁶⁰ *Dicsőséges Szent Ferencz atyánk harmadik rendén-lévő atyafiaknak regulaja*. Csik(somlyó), 1753. címlapelőzék.

⁶¹ *Compendiosa informatio de Alma-Archi-Confraternitate Sancte Joannis Nepomuceni ... in Arce Sigmundháza*. Posonii, (1780 k.) címlapelőzék, *Léva várossában...*, Jó hír- s névszerető..., PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 223.

⁶² *Az Isten Mindenhatóságának... Vö. RIDOVICS Anna: Az Isten Mindenhatóságának Tárháza. Szent Anna barokk kori tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy korabeli imádságoskönyv tükrében*. I. = *Ars Hungarica* (25.) 1997. 247–254.

17. A szentháromság skapuláréjának átadása Bécs vedutájával.
1780 – rézmetszet – 178 × 138 mm
Dreger 1780, címlapelőzők

leg 12 tagú lehetett. A sorozat nagyobbik része a mű második, kilenc keddi áhítat Szt. Annához című részét illusztrálja. Az első lapon Szt. Anna csodatévő jobb keze látható, amit a hozzá tartozó szövegrész szerint az áhítat végzőjének kilencszer meg kellett csókolni.⁶³ Ennek az ábrázolástípusnak apotropeikus jelentést is tulajdonítottak.⁶⁴ A következő kilenc kép az áhítatformának megfelelően a szent életének egyes mozzanatait jeleníti meg, szorosan az elbeszélő szöveghez kapcsolódva (Anna és Joachim, Anna és Joachim alamizsnát ad, Az atyaisten megígéri Mária szeplőtelen fogantatását, Mária születése, Mária neveltetése, Mária felajánlása, Mária eljegyzése, Anna Máriával és a gyermek Jézussal, Anna halála). A tizenegyedik képen Anna mint a betegek és szűkségben szenvedők patrónusa jelenik meg. A sorozat utolsó tagja az az ábrázolás, amelynek eddig csupán szentkép funkcióba került példánya ismert. Ez a könyvben eredetileg a Szt. Anna csodatételeiről szóló harmadik rész első fejezete, a szepesi Szt. Anna kápolna leírása előtt állt. A kép föltehetően a kluknoi Szt. Anna kápolnát és forrást, fölötte a felhőn térdelő Szt. Annát ábrázolja Immaculatával.⁶⁵

Szt. Anna képe szórványosan e sorozaton kívül is megjelenik. Így az egyik lapon Anna kezében a liliomot tartó Máriát fogja, fölöttük a szentháromság a gyermek Jézussal, a háttérben a paradicsomkert különféle állatokkal és a tudás fájával.⁶⁶ Egy másik képen Anna Nagymőke vedutája fölött a szentháromság előtt felhőn Szt. Gyula katakombaszent társaságában térdel.⁶⁷ A kompozíció magyarázatát az adja, hogy a katakombaszent Anna mellett a nagymőkei társulat társpatrónusa volt, ereklyéjét a helyi plébániatemplomban őrizték.⁶⁸ A vedután két házsor között két templom, a háttérben várrom látható.

Az említett szenteken kívül találkozunk még Szt. István király, valamint a pestisszentek ábrázolásával. A pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványának illusztrációján a koronafelajánlás motívuma, Mária alatt Pozsony sematikus vedutájával.⁶⁹ Rókus, Sebestyén és Rozália jelenik meg a három szentről elnevezett pozsonyi társulat kézikönyvének címlapelőzékén. Középen a Zakariás-kereszt, fölötte csillagba foglalt szoptató boldogasszony.⁷⁰ A számos válto-

⁶³ *Az Isten Mindenhatóságának...* 65.

⁶⁴ B. KLEINSCHMIDT: *Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum.* Düsseldorf, 1930. 398., GUGITZ: *i. m.* 125., L. KRISSE-RETTEBECK: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München, 1963. 142. 81. j.

⁶⁵ SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP: *i. m.* Kat. 135a.

⁶⁶ *A Jézus Kristus Atyafiságának, ugymint ... Szent Anna asszonynak Congregatioja, melly Nagy-Szombatban ... felállított.* Nagyszombat, 1748. címlapelőzék.

⁶⁷ *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna asszony...*

⁶⁸ Vö. KNAPP É.–TÜSKÉS G.: „Öltöztetve vagyon vörös bársonyba ...” *Feldszített katakombaszent ereklyék Magyarországon.* In: *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* Eger, 1987. 25–44. 12. kép.

⁶⁹ *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...*

⁷⁰ *Bruderschafts-Büchlein ... der ... Bruderschaft in der St. Nikolaikirche ... zu Pressburg unter dem Titel der drey heil. Pestpatroni Rochi, Sebastiani und Rosaliae.* Pressburg, 1772. címlapelőzék.

zatban elterjedt ábrázolástípusnak pestisűző, apotropeikus jelentést is tulajdonítottak.⁷¹

Az ábrázolások harmadik csoportjába a Krisztushoz kapcsolódó különböző társulatok nyomtatványainak illusztrációi tartoznak. Kedvelt témának számít a keresztrefeszített Krisztus bemutatása, alkalomszerűen Krisztus utolsó szavaira utaló felirattal, a fájdalmas Mária, illetve Mária és János apostol alakjával kiegészítve.⁷² Ez a motívum alkalomszerűen más társulatok kiadványaiban is előfordul, többnyire metszetsorozat vagy illusztráció együttes részeként.⁷³ A széplaki Jézus koronája társulat kézikönyvének kihajtható illusztrációján a vérrrel verítékező megfeszítettet négy síró angyalfej és két síró angyal veszi körül, ez utóbbiak kezében egy-egy kibontott írástekerccsen elmélkedésre indító felirat. Egy másik metszeten a feszület előtt köpenyes férfialak térdel kezében rózsafüzérrel, a háttérben Jeruzsálemet idéző épületek sematikus képe.

Külön csoportot alkotnak a haldokló Krisztus társulatok kiadványainak egy részét díszítő ábrázolások. E jezsuita vezetésű társulatok működésének közép-pontjában a jó halál gondolata, a tisztítótűzben szenvedő lelkek megszabadítása, valamint a haldokló Krisztus és fájdalmas anyjának tisztelete állt. Ennek megfelelően az ábrázolások a jó halál, az intercessio és a purgatórium motívumokat rendszerint együtt jelenítik meg: a haldoklót feszület tövében Mária vezetésével a jó halál patrónusai veszik körül, alul angyalok sietnek a tisztítótűzben szenvedő lelkek segítségére. Ez a kompozíció jelenik meg például a budai társulat egy és a zágrábi társulat két különböző felvételi lapján. Ennek a kompozíciónak leegyszerűsített változatát figyelhetjük meg a purgatórium motívum elhagyásával a zsolnai társulat kiadványának illusztrációján: itt a haldokló ágya mellett álló Mária köpenyét óvón a haldokló feje fölé emeli, másik kezével a feszületre mutat.⁷⁴

A Krisztushoz kapcsolódó társulatok kiadványain alkalomszerűen további motívumok is előfordulnak. Így a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapján az öt sebből vérző feltámadt Krisztus áll, az ábrázolást a társulatot gondozó pálos rend címere egészíti ki.⁷⁵ A pozsonyi klarisszák vezetésével működő Jézus szíve társulat felvételi lapját a trónon elhelyezett Jézus szíve motívum

⁷¹ Vö. SZILÁRDFY Z.: *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében.* = Orvostörténeti Közlemények (Suppl. 11–12.) 1979. 207–236. itt: 218–225.

⁷² CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.* 154., *Myrhából szedett Lépes Mész ... Melyben a Nagy Szombati ... Szent Kereszt Congregatiojának Regulái ... foglaltatnak.* Nagyszombat, 1762. címlapelőzők. *Kereszt Fára...*, *Leleki útiköltés ... mellyet Az halálra vált Jesus neve-alatt kezdetett Rosnyai Congregatio egyben szedett.* Lötse, 1693. címlap hátoldala. *Hora Zlatta Seraffinska ... Swatého Otce Franciska.* Tyrnaviae, 1674. címlap hátoldala.

⁷³ PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 158., RADOSSÁNYI L.: *Urunk Jézus Kristus koronája ... a széplaki ... gyülekezetnek kedviért.* Viennae, (1731.) címlapelőzők, *Leleki Virágos kert ... a Kereszt-fán meg-hólt Úr Jesus Titulussa alatt virágzó Gyöngyössi congregatio.* Nagyszombat, 1712. címlap hátoldala.

⁷⁴ SZILÁRDFY: *Barokk...* 48. kép, VANINO: *i. m.*, *Regule ... Glawné Bratrstwo pod Tytulem: na Krzji Omiragjcyho Gezjsse Krysta ... w Zylie.* W Trnawé, 1765. címlap hátoldala.

⁷⁵ *Bruderschaft der Heiligen...*

díszítette. Itt kell megemlítenünk azt a másik Jézus szíve ábrázolást, amelyet a szepességi Szt. József társulat kézikönyvének egyik példányába utólag ragasztottak be. Ezen a kedvelt ikonográfiai típusnak megfelelően a szentlélek képe alatt szív közepén a gyermek Jézus áll, a sebeitől patakzó vér medencében gyűlik össze, melynek két oldalán egy-egy angyal gyermek képében lelkeket mos. Ugyanez a motívum a metszet alatti latin felirat fordításával együtt megjelenik például Hajnal Mátyás Jézus szíve imádságos könyvének megfelelő ábrázolásán.⁷⁶

Külön csoportot alkotnak a szentháromság társulatok kiadványainak illusztrációi. A jezsuita gondozású budai társulathoz kapcsolódó ábrázolások egyik változata a legelterjedtebb típust mutatja: az atyaisten áldó mozdulattal angyalfejes felhőn trónol, kezében földgömb, mellette Krisztus a kereszttel, fölöttük a szentlélek galamb képében.⁷⁷ Egy másik változaton az atyaisten földgömb helyett kezében jogart tart.⁷⁸ Ugyanez a megoldás jelenik meg Schmitner két változatban, 1759-ben és 1773-ban kiadott metszetein Buda és Pest látképével.⁷⁹ A két lap között csupán a Pestet Budával összekötő hajóhíd, valamint a vártól délre fekvő településrész ábrázolásában van különbség: a későbbi lapon a hajóhíd szilárd szerkezetű, a vár alatti részen pedig a házak mellett két templom sematikus képe látható.

A trinitárius rend által vezetett pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványának illusztrációján a szentháromság egy-egy allegorikus kompozícióba illeszkedik. Az 1779-ben megjelent egyik lapon a szentháromság alatt baloldalt a két trinitárius rendalapító, Mathai Szt. János és Valois-i Szt. Félix térdel szokásos attribútumaival.⁸⁰ Velük szemben térdelő uralkodópár mögött előkelő ruhába öltözött világi férfiak és nők (a társulat tagjai) láthatók, akik felé egy lebegő angyal a szentháromság skapuláréját viszi. Ugyanennek a kompozíciónak egy változata szerepel a bécsi szentháromság skapuláréja társulat egy hasonló kiadványán, az attributumok és a skapulárét vivő angyal némileg eltérő elrendezésével.⁸¹ A két lapot minden valószínűség szerint ugyanaz az ismeretlen rézmetsző készítette. Az 1780-ban megjelent másik képen a szentháromság alatt baloldalt mellvédés lépcső tetején Dávid király áll, szája előtt és egy lebegő angyal által tartott írásszalagon a hitben megnyilatkozó láthatatlan kincsre két bibliai idézet utal.⁸² A kép jobb oldali része lényegében azonos az előző lap megfelelő jelenetével, a háttérben Pozsony vedutája. A skapulárés angyal és a

⁷⁶ NÉMETHY: *i. m.* 98., *Confraternitas...* VÖ. HAJNAL M.: *A Jézus Szívet-szerető szívek aittatoságára ... könyvszke.* Bécs, 1629. 48., GALAVICS G.: *Későreneszánsz és kora-barokk.* In: *Művészettörténet – tudománytörténet.* (Szerk. ARADI Nóra) Bp. 1973. 41–90. itt: 51–52., 4–5. kép.

⁷⁷ BARNA: *i. m.*, *Sanctissimae Trinitatis...*

⁷⁸ *Felséges Királyi...*

⁷⁹ *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: *i. m.*

⁸⁰ B. WACHTLER: *i. m.*

⁸¹ J. M. HELD: *Rede von dem dreyeinigen Gott.* Wien, 1773. címlapelőzők.

⁸² J. WACHTLER: *i. m.*

szenháromság között az egyház allegóriája: lefátyolozott szemű hármassz. Ugyanez a kompozíció lényegesen kidolgozottabban, két változatban, nagyobb méretben megtalálható a bécsi szenháromság skapuláreja társulat két hasonló kiadványában.⁸³ Itt a háttérben Bécs vedutája, a bibliai idézetek után a szövegek lelőhelye is olvasható, az uralkodópár mögött több alak térdel, s a mellvéd tetejét két kövára díszíti. Ez utóbbi kompozíció föltehetően közvetlen előképül szolgált a pozsonyi kiadvány illusztrációjához, s lehetővé teszi az uralkodópár azonosítását a trinitáriusok bécsi letelepedését támogató I. Lipót császárral és Eleonóra császárnéval.

A pozsonyi társulat két kiadványán további, a társulat célkitűzésére közvetlenül utaló motívumokkal is találkozunk. Az 1778-ban megjelent képen baloldalt két trinitárius szerzetes két törökkel tárgyal, az asztalon heverő pénz a jelenet tartalmára, a rabváltásra utal.⁸⁴ A bal oldalon börtönükből szabadulni vágyó rabok, a háttérben a már kiszabadult foglyok (vagy a társulati tagok) a szenháromság skapuláreját viselik. Ugyancsak a háttérben a jelenet távoli színhelyére utaló hajóárbc, az égben a szenháromság trónol. A rabváltás motívuma részben más szerkezeti és motívikus elgondolással megjelenik a bécsi szenháromság skapuláreja társulat több kiadványának illusztrációján is.⁸⁵ A másik, két változatban fennmaradt képen a szenháromság skapuláreját viselő angyal egy fekete és egy fehér bőrű rabot láncánál fogva vezet.⁸⁶ Ugyanez a motívum a két trinitárius rendalapító és a szenháromság társaságában feltűnik például a tiroli Aurach szenháromság skapuláreja társulatának egyik kiadványán és a bécsi társulat több metszetén.⁸⁷

Itt kell megemlítenünk a veszprémi egyházmegye szenháromság társulatai számára kiadott kézikönyv 13 darabból álló illusztráció együttesét.⁸⁸ Az egész oldalt betöltő metszetek arányos elosztásban rendszerint a mű egy-egy fejezetéhez kapcsolódnak. A nyomdadíszekből álló keretezés mellett az eredetileg különböző célra készült metszetek egységbe foglalására törekvő szerzői, kiadói koncepcióra utal az is, hogy minden metszet fölött és alatt egy-egy külön szedett bibliai idézet olvasható. Ez a megoldás nemcsak a különböző képek, valamint a kép és a szöveg közti kapcsolatot teremti meg, illetve fűzi szorosabba, hanem allegorikus értelmet is ad az ábrázolásoknak. Az együttes tagjai közül csupán három kapcsolódik a szenháromsághoz, a többi különböző bibliai té-

⁸³ PH. C. N. T. DE BATTHYAN: *Unbekannter Weg des Adlers*. Wien, 1746. Frontispiz, J. P. G. DE DREGER: *Rede auf den dreyeinigen Gott*. Wien, 1780. címlapelőzék.

⁸⁴ LANDERER: *i. m.*

⁸⁵ Így pl. *Verzeichnuss Deren Erlösten Gefangenen Christen*. Wien, 1734. címlapelőzék, G. C. J. DE MATHA: *Geheimnuss-volles Gnaden- und Liebes-Zeichen*. Wien, 1744. címlapelőzék.

⁸⁶ *Summarium Deren Indulgenzen und Ablass der ... Erzbruderschaft ... in der Kirche ... Trinitariern ... zu Pressburg*. Pressburg, 1766. egy lapos nyomt., *Summarium...*

⁸⁷ HOCHENEGG: *i. m.* 123., DE MATHA: *i. m.*

⁸⁸ PADÁNYI BIRÓ: *Angyali...*

mákat (Dávid király, az ó- és újszövetségi áldozat, Mária eljegyzése, Krisztus és az okos szüzek, a farizeus és a vámos) és más vallásos motívumokat jelenít meg (áldoztatás, Krisztus a kereszten, Patrona Hungariae, a kolozsvári kegykép, Nepomuki Szt. János). A szentháromságot ábrázoló lapok közül az elsón a kiadvány szerzőjének címere fölött szentháromság szimbólum: angyalfejektől övezett lángkoszorú közepén háromszögben három lángnyelv látható. A második metszeten ismeretlen hely vedutája fölött az atya, fiú és szentlélek képe. A harmadik illusztráción a Krisztus oldalsebéből kiömlő vér a megváltás jeleként a földgömbre folyik. A földgömb mellett kétoldalt Keresztelő Szt. János és egy azonosítatlan koronás női szent (esetleg Mária) felhőn térdel, egyik kezükkel mindketten az alattuk lévő három szent, Lambert, Henrik császár és Benedek alakjára mutatnak.

A négy nagy társulat csoport mellett szórványosan más társulatok kiadványaiban is találunk illusztrációkat. Így az oltáriszentség (Krisztus teste) társulatok kiadványaiban különféle eucharisztikus szimbólumok fordulnak elő: kehely fölötti ostya, illetve monstancia, kétoldalt gyertyát tartó angyalokkal.⁸⁹ A soproni őrangyal társulat 1760-ban megjelent kiadványának címlapelőzékén egy kisgyermeket őrangyal vezet, a földön tekergő kígyó a veszélyekre utal.⁹⁰ A lenti keresztény oktatás társulat felvételi lapján felhőkösorúban a mérleget tartó Szt. Mihály angyal térdel, ruháján kereszt, alatta a társulat tagjai hódolnak.⁹¹ Utolsóként említjük a váci domonkos templom Loreto-kápolnájához kapcsolódva a haldoklók megsegítésére alakult ismeretlen nevű társulat emléképét, amely szemléletesen mutatja a társulat célkitűzését.⁹² Középen a társulatnak otthont adó kápolna kegyszobrát az irgalmas szeretetre utaló feliratokkal körülfont babérkoszorú övezi. Alatta kétoldalt a haldoklók újszülött képében ábrázolt távozó lelkét egy-egy angyal veszi magához. A háttérben további három jelenet: kápolna harangját húzzák, társulati tagok imádkoznak és egy rászoruló beteg segítségére sietnek.

Az ikonográfiáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a metszetek a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum-kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulását jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció együttes, amely a kiadvány konkrét szövegrészeivel függ össze, s nem minden

⁸⁹ Minden Társaságok Anyjának Az az az Egri püspökségben felállított Oltári Szentség főtársaságnak könyvetkéje. Eger, 1769. címlap, *A Fő-Társaságnak...* 1.

⁹⁰ *Regeln einer ... Liebs-Versammlung unter dem Titel des heiligen Schutz-Engels welche ... in ... Oedenburg aufgerichtet worden.* Pressburg, 1760. címlapelőzék.

⁹¹ CSATKAI E.: *A kis ájtatossági kép.* = Kis-grafika 1942. 16. sz. 15–16.

⁹² SZILÁRDFY: *Magyar...* 119, 117, 7. kép., SZILÁRDFY: *Barokk...* 17. kép.

részében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találhatók, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig (pl. címer) a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás készíttetőjére utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egy része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése elsősorban a sorozatoknál fordul elő. A képanyag változatos összetételére utal, hogy ugyanahhoz a társulat-típushoz is gyakran különböző ábrázolástípusok kapcsolódnak. Néhány esetben jól megfigyelhető neves képzőművészeti alkotások előképként történt felhasználása a metszetekhez.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban tükrözik a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Megmutatják a folyamatot, amelynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kulturális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák, a „tanulmányos” tartalmak feldolgozása, közvetítése és népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és túlvilági sorsának megkönnyítése, valamint a zarándoklatok megszervezése. Mindez az ábrázolások különböző motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a különböző szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és az általuk terjesztett különféle kegyelemközvetítő eszközök (rózsafüzér, skapuláré, korda) hatékonyságát. Figyelemreméltó, hogy a társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (pl. rózsafüzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Az ikonográfia időbeli alakulása azt mutatja, hogy a legváltozatosabb ábrázolástípusokkal az illusztrációk számának megfelelően az 1730–1760 közötti időben találkozunk. Ugyanekkor születik a legtöbb szimbolikus, allegorikus kompozíció, s ekkorra alakulnak ki a társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó, célkitűzéseikre utaló ábrázolástípusok. Ettől kezdve az ikonográfia fokozatosan elszegényedik. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a jellegzetes későbarokk megoldások továbbélése, s még az 1770-es években is számos allegorikus ábrázolás

jelenik meg. Ez összhangban van a megállapítással, amely szerint a társulatok egészen a 18. század végén bekövetkezett feloszlásukig számottévő őrzői a későbarokk kulturális, művészeti hagyományoknak.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor-osztrák területek társulatainak képanyagára,⁹³ a külföldi anyagban első pillantásra szembeűnik a tematika többrétűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt nálunk valamivel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatok sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motívikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhettük.

Használat

Az ábrázolások használati körülményeinek, a különböző kiadványtípusokban betöltött funkcióinak meghatározására elsősorban a megjelenési környezet, a képek és a hozzájuk kapcsolódó szövegek belső összefüggéseinek, a különböző illusztrálási szempontoknak a vizsgálata ad lehetőséget. A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy ívrét alakú lap közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, máskor viszont – esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban – csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. A belső illusztrációkat rendszerint a kiadványok különböző szerkezeti egységei között helyezték el. A bevezető részek (cím, előszó, ajánlás) mellett az ábrázolások a kiadványok különféle áhítati műfajaihoz és szövegtípusaihoz kapcsolódnak. Így például imádságok, énekek, officiumok, elmélkedések, prédikációk, szentéletrajzok, könyörgések és a gyakorlati tudnivalók (társulat története, szabályai, búcsúi stb.) szövegösszefüggésében egyaránt előfordulhatnak.

A címlapelőzések és a címlap körül elhelyezett illusztrációk, valamint a felvételi lapok és alkalmi nyomtatványok ábrázolásainak legfontosabb szerepe a figyelem felkeltése, a társulat jellegének és célkitűzésének hatásos megjeleníté-

⁹³ KRAUSEN: *i. m.*, HOCHENECC: *i. m.* Vö. T. GEBHARD: *Die volkstümliche religiöse Graphik des 17. Jahrhunderts, ihre Quellen und ihr Einfluss auf die süddeutsche Volkskunst.* = Zeitschrift für Volkskunde (64.) 1968. 52–66.

se, illetve az ezekre történő emlékeztetés. A társulati könyvek, valamint az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek illusztráció sorozatai és tudatosan megkomponált együttesei a kiadványok valamely tartalmi vagy szerkezeti egységéhez kapcsolódnak, s elsődleges céljuk ezeknek a szövegrészeknek a megvilágítása, a kiadványok tartalmának képi megjelenítése, az áhítat elmélyítése. Ehhez járul az ajándékkönyvek esetében az ábrázolások reprezentatív funkciója. Az egyes belső illusztrációkra és az alkalomszerűen összeállított együttesek tagjaira elsősorban a különböző szerkezeti egységek elkülönítésének, a figyelem ébrentartásának és a díszítésnek a feladata hárul, ezenkívül néhány ábrázolástípusnak apotropeikus jelentése volt. Mindezek a feladatkörök nem minden esetben választhatók el élesen egymástól, s előfordul, hogy ugyanaz az ábrázolás egyszerre több funkciót is betölt.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képek mintegy kétharmadán található. Többségük rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhány esetben a kétféle megoldás kombinációja is előfordul. A feliratok túlnyomó többsége latin nyelvű, ami részben a képek különböző nyelvű kiadványokban lehetséges párhuzamos felhasználásával, részben az illusztrációk egy részének eredetileg latin nyelvű kiadványok számára történt elkészítésével magyarázható. A feliratokon csaknem egyenlő arányban fordul elő az ábrázolás témájának tárgyyszerű megnevezése, illetve értelmezése bibliai idézet, áhítati szöveg (imádság, vers, könyörgés) vagy szimbolikus utalás segítségével. Néhány esetben a kétféle tartalom együtt is megtalálható. A felvételi lapok ábrázolásainak feliratai rendszerint utalnak a konkrét társulatra, a társulat működési helyére és létrejöttének idejére, ezenkívül a társulatba lépés tényét rögzítő formulát is tartalmaznak.

A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek kapcsolódnak, amelyek rendszerint a kép alatt és fölött található. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások további értelmezése, allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel történő bővítése és a kiadvány egyéb szövegeivel való kapcsolat megteremtése. Ezek a szövegek a hosszabb értelmező feliratokkal együtt önálló meditációs objektumokká avatják az ábrázolásokat. Azokon a felvételi lapokon, ahol az ábrázolás metszett felirata hiányzik vagy nem tartalmazza a társulatba lépést rögzítő formulát, az erre vonatkozó szedett szöveget rendszerint ugyancsak a kép közelében helyezték el.

Közvetve a képek használóira, társadalmi hatókörére utal az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok társadalmi összetétele, a kiadványok külső megjelenése és az ábrázolások ikonográfiája közti összefüggés. A kiadványok egy részénél már első pillantásra szembetűnik, hogy mely rétegek használatára szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Megfigyelhető, hogy az előkelő társulatok kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával. Másfelől az el-

sősorban a szélesebb rétegek felé forduló társulatoknál is találkozunk olyan ábrázolásokkal, amelyek megértése nem kevés ismeretet igényelt, s az előkelő társulatok kiadványai is megjelenhettek viszonylag populáris fogalmazású és kidolgozású illusztrációkkal. Ehhez járul, hogy gyakran előfordul ugyanannak a témának vagy ábrázolástípusnak az eltérő szintű kidolgozása a különböző társulatok kiadványaiban. Mindez a szervezetek előkelő patrónusainak és tagjainak ábrázolásával együtt nemcsak a társulatok integráló szerepét húzza alá a társadalmi rétegek között, hanem utal az ábrázolások fontos közvetítő szerepére a különböző rétegek és csoportok vizuális kultúrájában.

ÉVA KNAPP-GÁBOR TÜSKÉS

Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften in Ungarn

Die Illustrationen in den Druckwerken der laikalen Organisationsformen barocker Frömmigkeit sind nicht nur ergiebige Quellen für das Leben und die Tätigkeit der Bruderschaften, sie spiegeln auch einen Querschnitt der wichtigeren Darstellungen der geistlichen Literatur im 17./18. Jahrhundert wider. Das Bildmaterial ist paradigmatisch für weitere Gebiete der barockzeitlichen Illustrationsgraphik und zugleich eine Beispielsammlung dafür, was und wie aus der „hohen“ Kunst für die breiten sozialen Schichten vermittelt wurde.

Etwa 15–20% der ca. 600 Publikationen, die von 1563 bis in die 1780er Jahren in Ungarn insgesamt publiziert worden sind und die sich auf etwa 1300 verschiedene Bruderschaften und Bruderschaftstypen verteilen, zeigen eine Illustration. Der größere Teil dieser Bruderschaften war in den wichtigeren Städten und kirchlichen Zentren des Landes mit bedeutender Unterstützung der Orden und des hohen Klerus tätig. Neben der Auftragsrolle der Bruderschaften finden sich auch Spuren für die Rolle der Druckereien und Herausgeber als Mäzen. Zu den Stechern der Illustrationen gehörten u. a. Mauritius Lang, Franz Ambros Dietell, Jakob Wilhelm Heckenauer, Andreas und Joseph Schmutzer, August Zenger, Franz Leopold Schmitner, Jakob Matthias Schmutzer und Isabella Piccini. Als Vorlage wurden Werke u. a. von Pietro Aquila und J. E. Fischer von Erlach verwendet.

Die Bruderschaften haben nicht nur zur Herausbildung spezieller Publikationstypen, sondern auch zur Entwicklung einer eigenen Ikonographie wesentlich beigetragen. Die Stecher haben konventionelle Ausdrucksmittel und einen allgemein gebräuchlichen Motivbestand für die neue Aufgabe verwendet und neben weit verbreiteten Motiven auch einige speziellere Darstellungsmittel, neue inhaltliche und formale Elemente benutzt. Diejenige Illustrationen, die sich direkt auf die Bruderschaften beziehen, spiegeln die sozialen und religiösen Aufgaben der Organisationen wider. Als Ergänzungsmotive sind Bruderschaftsmitglieder bzw. -patrone dargestellt, sowie der Ort, in dem die Bruderschaft beheimatet ist. Einige Motive weisen auf den Orden, der die Bruderschaft betreut, oder auf den Auftraggeber der Darstellung hin. Im ungarischen Material finden sich im Vergleich zum Bildmaterial entsprechender Publikationen aus den angrenzenden bayrisch-österreichischen Gebieten zahlreiche strukturelle und ikonographische Entsprechungen.

Eine deutschsprachige Fassung des Beitrages erschien mit zum Teil unterschiedlichem Bildmaterial in der *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (52.) 1989. S. 353–372. sowie in: TÜSKÉS, GÁBOR-KNAPP, ÉVA: *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*. Dettelbach, J. H. Röhl, 1996. S. 515–557.